
Bîrûnî'nin Ötekini Anlamada Özgün Yöntemi: Havas ve Avam Ayrımı

TUĞÇENUR ERİLLİ*

Geliş ve Kabul Tarihi: 04.12.2019 / 21.12.2019

Öz: Bu çalışmada, birbirinden farklı dini toplulukların iddialarını anlama çabasında olan, onlarla sağlıklı diyalog kurma örneği olarak Bîrûnî'nin *Tahkik mâ li'l-Hind* adlı eserindeki avam ve havas ayrımı şeklindeki metodu incelenecektir. Bîrûnî'nin ötekini anlamadaki özgün yöntemi olarak nitelendirdiğimiz avam-havas ayrımına gitme nedenlerini örnekler üzerinde tartışacağız. Bu çalışma sona erdiğinde, bu metodun objektifliğinin, avantaj ve dezavantajlarının neler olduğu sorusuna cevap bulmayı amaçlıyoruz. Bu soruyu felsefi analiz ve güncel karşılaştırmalarla zenginleştirerek metodolojik açıdan tartışacağız. Dışarıya kapalı toplumlarla iletişim kurulabilmesinde bu metodun işlevselliğini göstermiş olacağız.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, el-Bîrûnî, Kültürlerarası Anlayış, Avam ve Havas, Hintliler.

* Öğrenci | Koceli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. tugcerilli34@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4599-1915>

Al-Biruni's Typical Method In Understanding The Other: Division of The Commons And The Educated

Abstract: In this article, al-Biruni's method of division of the commons and the educated in his *Tahqîq mâ li l-Hind* will be examined as a way of establishing a healthy dialogue with different religious communities in an effort to understand their beliefs. We will discuss the reasons why al-Biruni distinguishes between the commons and the educated which we describe as al-Biruni's distinctive method in understanding the other. When this work comes to an end, we aim to find an answer to the question of what the advantages, disadvantages, and objectivity of this method are. We will examine this question from a methodological point of view by enriching it with philosophical analysis and current comparisons. We will have shown the functionality of this method in order to communicate with other closed societies.

Keywords: History of Science, Al-Biruni, Intercultural Understanding, Commons and Educated, Indians.

Giriş

Bîrûnî 973-1048 tarihleri arasında Batı Harezmi'de yaşamıştır. Gazneli Mahmut'un Hindistan'ın Kuzey-Batı bölgelerini ele geçirmesiyle Hindistan'a gider ve oradaki çalışmalarıyla bilim dünyasına büyük katkılar sunar.¹ Bîrûnî'yi Hindistan'ın dili olan Sanskritçe gibi zor bir dili öğrenmeye sevk eden unsurların başında İslam geleneği ile Hint geleneği arasında köprü kurma amacı gelmektedir.

O dönemin Hindistan'ında dünyanın diğer yerlerine göre ilmî atmosfer daha gelişmiştir. Oradaki bilimsel faaliyetlerin niteliğinden böyle bir görüşe varabiliriz. Fakat o zamanın biliminin diğer toplumlara aktarımına engel olan birtakım nedenler vardı. Bunların başında Hintlilerin bilimsel araştırma yöntemlerini kullanmamaları gelir. Örneğin; "ilmi, yazıya dökmeleri" nedeniyle atalarının ilimlerini kullanamaz hale gelmişlerdir ve bu da taklidin yaygınlaşmasına yol açmıştır.² Böylece tarihine ve ilimlerine hurafeler karışan Hint toplumu, zamanla içe dönerek öteki toplumlara kendini kapatmıştır. Çünkü kendilerinden olmayanları Hintçede pislik, dışkı gibi manalara gelen *mleçça* kelimesiyle niteleyecek kadar dışlamışlardır.³ Diğer toplumların da onlara karşı tepkisel davranışları, ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Dolayısıyla beraber yaşamak güç bir hâl almıştır. Nihayet Gazneli Mahmut'un Hindistan'ın Kuzey-Batı bölgelerini ele geçirmesiyle Bîrûnî, Gazne İslam Devleti tarafından araştırmalarına devam etmesi konusunda desteklenmiştir.

Bîrûnî, *Tahkîk mâ li'l-Hind* adlı eserinin önsözünde Hintliler hakkında yazmaya nasıl karar verdiğini genel hatlarıyla anlatır. Daha başlangıçta onun rivayetlerle ilgili tespitine bakarak şöyle bir çıkarımda bulunabiliriz: O, duyarak malumat edinme kadar katılımlı gözlem yönteminin de önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca bu yaklaşım onun üslup inceliğini ve zihnini sistematik kullanımını da ortaya koymaktadır.⁴

¹ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el- Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, trc. Kıvameddin Burslan, (Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), XIII.

² Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 5.

³ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 2.

⁴ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, XXII.

Birûnî'nin ötekine yaklaşımı, tenkîs (noksanlık araştırma) çizgisinde değil tenkîd (yapıcı eleştiri) çizgisindedir. Çünkü Birûnî, Hintlileri anlamak için Müslüman kimliğini ön plana çıkarmadan, Antik Yunan filozoflarının kendi toplumlarına yaklaşım yöntemlerini tercih etmesi⁵, kendisinin de ifade ettiği gibi onu objektif kılmıştır. Ama o uzlaştırıcı olmak adına “ön kabullerden arındırılmış bir anlama metodu” sunmak gibi sahte bir tavır da sergilemez. Birûnî, modern fenomenologların yaptığı gibi “epoche”nin yani tecrübeyi betimlemede sahip olunan inancın askıya ya da paranteze alınması ve kuşkucu yaklaşılması⁶ şeklindeki bir yöntemin tarafsızlık sağlamadığını düşünerek gerçeklikten uzak bulur.⁷ Kısacası Birûnî, objektiflikten bahsederken diğer unsurları göz ardı etmemiştir, zira ona göre kimse duygularını tamamen dışarıda bırakamaz. O aynı zamanda tarihî bağlamı görmezden gelip anakronizm hatasına göz göre göre düşmenin yani ideal bir bağlamı varsaymanın objektiflikten uzaklaştıracağı kanaatindedir.⁸

Hint ve İslâm kültürlerinin birbirine uzak olmasının birçok sebebi vardır. Yani din ve kültürlerin farklı olması tek başına bunun sebebi değildir. Bu kültürlerin diyalog kuramamasının en önemli sebebini Birûnî, yalancılara ve yalancılığı devam ettiren silsileye bağlamaktadır. Bazı ravilerin avamda oluşan ve yaygınlaşan efsanevi haberleri yeterince araştırmadan ve birinci elden belgelere ya da delillere ulaşmadan aktarmaları, diyalogun önündeki en büyük engellerden birisi olmuştur. Bununla birlikte Birûnî, art niyetli, hasetçi bazı ravilerin sözleri çarpıtma gibi yaygın bir hastalığa sahip olduklarını da dile getirmiştir. Böyle kişilere bilgin denilemeyeceğini vurgulamıştır.⁹ Birûnî buna örnek olarak başından geçen bir olayı kitabında şöyle nakletmektedir:

Bir gün üstat Ebû Sehl Abdül-Mün'im b. 'Ali b. Nuh et-Tiflîsî'yi (Allah ona güç-kuvvet versin) ziyaret ettiğimde onu, Mu'tezile hakkında kitap yazan birini, bu mezhebin görüşlerini yanlış yorumladığı için

⁵ Birûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Birûnî'nin Gözüyle Hindistan*, XXIII- XXIV.

⁶ Simon Blackburn, “Epoche”, *The Oxford Dictionary of Philosophy*, Oxford University Press, New York, 1996, 123.

⁷ Kemal Ataman, “İslam Düşüncesinde Öteki'ni Anlama: Birûnî Örneği”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10, sy. 3 (Aralık 2013): 209.

⁸ Ataman, “İslam Düşüncesinde Öteki'ni Anlama: Birûnî Örneği”, 211.

⁹ Birûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Birûnî'nin Gözüyle Hindistan*, XIV.

eleştirirken gördüm. Zira söz konusu yazar, Mu'tezileye ait 'Allah bizâtihi âlimdir' sözünü, 'Allah'ın ilmi yoktur' tarzında aktararak insanlara, Mu'tezilî bilginlerin Allah'a câhillik isnat ettiklerini göstermek istemişti. Ben de 'bu öyle yaygın bir hastalıktır ki, hasmının ve muhaliflerinin mezhebini nakledenlerden pek az kimse bu belâdan kurtulabilmiştir.' dedim.¹⁰

Aynı coğrafyada yaşayanlar için bu tür yalan ve aşağılayıcı haberlerin deşifre olması kolaydır. Ancak farklı kültürler söz konusu olduğunda coğrafi uzaklık sebebiyle bu yalanların ortaya çıkması daha güçtür. Bu yanlış anlamalar devam ettikçe insanlar arasındaki manevi mesafeler de derinleştikçe derinleşecektir, ta ki iyi niyetli biri çıkıp büyük bir fedakârlık yapana dek. Nitekim Bîrûnî Hindulara karşı objektif yaklaşımıyla bu silsileyi bozanların ilkidir. Her ne kadar din bilimlerinin 19. yüzyıl bilimsel bakış açısının ürünü olduğu konusunda genel kanaat olsa da Dinler Tarihçisi Schimmel'in Bîrûnî'nin söz konusu *Tahkîk mâ li'l-Hind* adlı eserini dinler tarihi sahasında ilk objektif eser olarak tanımlaması¹¹ bu görüşü destekler.

Hint dinleri ve öğretileri hakkında ancak ikinci el kaynaklara sahibiz. İlk dönemlerde sözlü Hint geleneği yaygın olması sebebiyle yazılı eserler çok azdır ve yazılanlar da ezberlenmesi kolay olsun diye şiirsel ve kafiyeli şekilde yazılmıştır. Bazen bir harfin eksikliğinin bile tüm anlamı değiştirebildiği dikkate alındığında Sanskritçe gibi zor bir dilde tahrifin ne denli büyük olduğu ortaya çıkar. Bu yüzden herhangi bir din, inanç, mezhep, grup vs. incelerken bu zorluklar dikkate alınmalıdır. Bîrûnî, o güne kadar Ebû'l Abbas el-İran-şehrî'nin dışında, rivayetlere bağlı kalarak tarafsız bir şekilde eser kaleme alanı görmediğini söylemiştir. Ama el-İran-şehrî'nin de Hinduizm ve Budizm dinleri hakkında objektiflikten uzaklaştığını ve yalnızca bir kitaptan nakillerle yetindiğini hatta bu kitapta olmayan bilgileri de avamdan tamamlamaya çalıştığını fark etmiştir. Böylece hocasının da onayıyla Hintliler hakkında objektif bir yaklaşımla yazmaya karar vermiştir.¹²

¹⁰ Bîrûnî, *Tahkîk mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, XXI-XXII.

¹¹ Annemarie Schimmel, *Doğudan Batıya*, trc. Ömer Enis Akbulut, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 2017), 45.

¹² Bîrûnî, *Tahkîk mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, XXIII.

Bîrûnî bu esere başlarken eğitilmiş olan ve dine dair doğru ve sağlam bilgisi olan havas ile eğitimsiz ve ilmî tartışmadan uzak avam, yani geniş halk kitleleri arasındaki anlayış farkını göz önünde tutmuştur. Onun özgünlüğü, diğer din mensuplarını anlama ve onlarla sağlıklı iletişim kurmada anlayış farkını gözetilen bu yöntemi esas almasıdır.

Bîrûnî'nin avam havas ayrımı metodunu anlamak için önce tarih anlayışı üzerinde kısaca durmalıyız. O, akıl merkezli ilimler olarak beşeri ilimlerin gelişmesine önem vermektedir. Çünkü bu ilimlerin gelişimi, haberlerin doğruluğunu denetlemede önem arz etmektedir. Nitekim Bîrûnî arkeoloji, tıp, astronomi, felsefe, astroloji, matematik, geometri gibi ilimlerde bu ilmî yaklaşımıyla ilerleme göstermiştir. Çünkü o, tarihsel ve bilimsel verilere kutsal kitaplarla değil bu ilimlerle ulaşabileceğini belirtir. Öyleyse objektiflik, dini geleneklerin yanı sıra bilim adamlarının bu yaklaşımı ile sağlanabilir.¹³

Bîrûnî Hristiyanlık öncesi Yunan inançlarıyla Hint inançlarının benzerliği nedeniyle bu yöntemini kullanmada Yunan filozoflarının toplumlarıyla iletişimini örnek olarak almıştır. Bîrûnî'nin buradaki amacı, Hintlilerin yazıya dökme gelenekleri olmadığı dönemde Yunan filozoflarının bunu yapmasıdır. Ayrıca halklar hurafelere inanırken filozofların amacı bilimsel sonuçlara uymaktır. Örneğin Sokrates yıldızların tanrı olduğuna inanmamış bu yüzden 12 hâkimden 11'i ona idam cezasını uygun görmüştür. Kısacası Hint inançlarını Yunan belgeleriyle desteklemesinin sebebi iki düşünce sisteminin birbirlerine olan benzerlikleridir.¹⁴

Felsefi temellendirmeler daha çok eğitilmiş kesimin yani aydınların anlayabileceği olgulardır. Bu yüzden bir dinin inanç sistemini araştırırken aydın ve avamın anlayış düzeyinin farklılığını dikkate almamak bir eksikliktir. Bîrûnî'nin dikkat çektiği böyle bir anlayış sorunu günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Günümüz toplumlarında pek çok kişi-

¹³ Mehmet Alıcı, "Bir Dinler Tarihçisi Olarak Bîrûnî ve Tahkîk-u mâ li'l-Hind'de Tanrı Kavramına Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003): 219.

¹⁴ Günay Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 1991), 129.

nin çeşitli nedenlerle kendi düşünce çevresi dışındakileri anlamada objektif davranmadıkları ve bu kişilere karşı *ötekileştirme* tutumu sergiledikleri görülür. Örneğin, içerisinde yaşadığımız İslam dünyasında çeşitli dini topluluklar kendilerini İslam'ın *mutlak* temsilcisi olarak görmektedirler. Her dinde olduğu gibi, kendisini İslam'a dayandırarak meşrulaştırmaya çalışan birçok siyasi, itikadi mezhepler ve gruplar Müslüman toplumlarda da mevcuttur. Bu oluşumların, İslam ahlakının da temel öğretilerinden olan birlik beraberliğe ve kardeşliğe zarar vermesini engellemek için söz konusu grupları Bîrûnî'nin yöntemi ile objektif olarak anlamalıyız. Bu da onun yöntemini incelemeyi, yorumlamayı ve günümüz problemlerine uygulamaya gerektirir. Nitekim Bîrûnî, kaynaklara doğrudan, belirli bir metodolojiye göre başvuruların ve ilgili alanda derinleşenlerin objektif bilgiye ulaşabileceğini vurgulamıştır.¹⁵

Bîrûnî'nin bu ayrımı sayesinde bir inancın çıkış noktasına gittiğimizde düşüncenin ilk hâli ile sonraki durumu arasında tezat ya da fark olduğu görülür. Bu bakış açısıyla güncel meselelere ve tartışmalara baktığında, cedel ile elde edilemeyenlerin diyalog ile kazanılabileceğini vurgulamıştır. Bu bağlamda diyalogla kastedilen katılımlı gözlem yoluyla avam ve havas ile iletişim kurmaktır.

Bîrûnî, Batı'nın ele geçirdiği toprakların kültürünü yıkmaya yönelik zihni yapısının yerine, fethedilen topraklarda, kendi kültürlerindeki avam ve havasta görülen radikal farklılıkları da dikkate alarak onlarla ortak unsuru bulmaya yönelik bir zihni yaklaşım inşa etmeye çalışmıştır. Kendi kültürümüzün içinde bile avam ve havas arasında bu farklar varsa, diğer kültürlerde de olması mümkündür. Diğer din ve kültürlerde de yaklaşım bu çerçevede olmalıdır. Nihayetinde onların havassı da bizim gibi *bir* olan Tanrı'ya inanıyor. O zaman muhataplarla ortak zemini ortadan kaldırmamak adına daha çok ortak kavramlara yönelmekte fayda vardır.¹⁶ Bu tavır bize Âl-i İmrân suresinin 64. ayetinde:

De ki: "Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. Ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı

¹⁵ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, XXI-XXIV.

¹⁶ Ataman, "İslam Düşüncesinde Öteki'ni Anlama: Bîrûnî Örneği", 204.

birakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin." Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: "Şahit olun, biz Müslümanlarız." şeklinde ifade edilen peygamberin tavrını hatırlatmaktadır.

Havastan Avama İnançların Dönüşümü

Her millette havas ile avamın inançları farklıdır. Halk duyularla algılananlara yönelip onları tartışmasız kabul ederken, havas akılla kavranan şeylere de yükselir.¹⁷ Bîrûnî, akla en uzak olanların duyular olduğunu söyler. Hintlilere göre de "Duyular", belli bir nesneye ait bilgileri tefekkürün önüne getirir. 'Tefekkür', duyulardan elde edilen bilginin doğrusunu yanlışlarından ayırır ve onu akla teslim eder. 'Akıl' da cüziyattan küllî bilgiye ulaşır ve onu ruha iletir, böylece ruh nesnenin gerçek bilgisine vâkıf olur."¹⁸ Burada havasın bilgisinin avamdan farklı düzeyde olduğuna dikkat çekmiştir. Buna göre avam, özellikle farklı görüşlerin bulunduğu ve uzlaşmanın mümkün olmadığı konularda araştırmaya ve analize yanaşmaz. Bu nedenlerden dolayı Bîrûnî, eğitilmiş olan Brahminlerin görüşlerini vermeye özen gösterir. Örneğin, Bîrûnî, Hint kaynaklarına ve alanında otorite âlimler ile yapmış olduğu diyaloglarına dayanarak başlangıçta Hintlilerin tek tanrı inancına sahip olduğunu, zamanla Tanrı'yı hatırlamak için halkın putlar yapmaya başladığını söylemiştir.¹⁹ Bîrûnî, Hz. Muhammed'i veya Kâbe resmini, karşısında gören bir Müslüman'ın hangi tepkiyi verebileceğini tasavvur ederek onların tutumu hakkında empati kurmaya yönelmiştir.

Tenasüh inancı ile ilgili Antik Yunanlılar ve bazı sûfilerin Hintlilere benzer görüş ve temellendirmeleri vardır. Eflatun'un *Phaidon* diyalogunda Sokrates şöyle diyor:

Antik hikâyelerde bize haber verilir ki, ruhlar buradan Hades'e, Hades'ten de buraya gelirler. Canlı, ölüden ve bütün varlıklar da kendi zıtlarından sudûr ederler. Bundan ötürü ölen kimseler yaşayanlar arasındadır. Ruhlarımız Hades'te kâimdir. Her bir kimsenin ruhu bir şeyle mutlu veya muzdariptir ve o şeyi düşünür. Hissedilen bu tesir ve duygu-

¹⁷ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 7.

¹⁸ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 39.

¹⁹ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 7-10.

lar, ruhu bedene bağlar; onu bedene çiviler ve daha önceden olduğu gibi ona insan biçimini verir. Saf olmayan ruh Hades'e gidemez. O, mevcut bedeni bırakır ve hemen başka bir bedene intikal eder. O bedene yerleşir ve kalır. Böyle ruhların eşsiz, pak ve ilahî cevherle birlikte yaşama şansları yoktur.²⁰

Sûfîlerde de benzer öğretiler bulunmakla birlikte tamamen aynı değildir. Bu öğretiler yalnızca Allah'ın gök, arş ve kürsü vb. gibi mekânlarla hülûlunu caiz gören bazı sûfîler tarafından benimsenmiştir.²¹ Platinos Felsefesi de kötülüğün maddeye yakınlaşmak olduğunu aynı zamanda varlıkların sudûr ettiğini ve kaybolmayacağını savunur. Buna göre ruh maddî olandan uzaklaştıkça iyiye kavuşacaktır.²² Beden de dâhil dünya mülkünü seven kimse tamamen manevi olan iyiliğe ulaşamayacaktır ve bu dünyadan kurtulamayacaktır.²³

Havassın ve Yunan filozoflarının bu konudaki görüşlerine bakıldığında ruh, maddeden uzaklaştığında ruhlar mahalline geçecektir. Havas ruhların söz konusu manevi ve maddi mahalde, cisimden mücerret olarak bulunduğu inanırken, Hintlilerin avam kesimi, ruhun beden olmaksızın var oluşunu tasavvur edemeyen kimselerdir. Onlar bir beden öldüğü an ruhun başka bedene intikal ettiğine inandıkları için ruhu, beden olmaksızın tahayyül edemezler.²⁴

Hintli havasta görülen tenasüh inancında ruh, insanın dünya hayatındaki amellerine bağlı olarak öldükten sonra ya mutlak iyi olan ruhların bulunduğu yere 'Hades'e geçecek ya da kötü amellerinden dolayı dünya hayatına, daha düşük bir seviyede mesela bir hayvan olarak tekrar döner. Soyut düşünemeyen avam ise, kötülükten yani bedenden ve maddeden uzaklaşan ruhların mükâfatlandırılması için gideceği Hades'i tahayyül edememeleri yüzünden tenasüh inancı avam sınıfında reenkarnasyona dönüşmüştür. Tenasüh inancında ölüm kaygısı görülmezken, reenkarnasyona inanan avamda görülür. Çünkü onlar, ölümün hemen

²⁰ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 30; Ayrıca bk. Platon, *Phaidon*, trc. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 115-116.

²¹ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 30.

²² Kâmiran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1958), 123-127.

²³ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 25.

²⁴ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, 33-35.

ardından bedenini diğer bir bedene intikal ettiğini düşünürler. Görüldüğü üzere Hintli havas ile Müslüman âlimler arasında başlangıçta ortak noktalar bulunurken yine Hintlilerin avamında bir farklılaşma yaşanmıştır.

Brahminler *Gita* adlı kitaplarında insanda bulunan üç kuvveden bahsetmişlerdir. Bunlar İslâmi kaynaklarda da bulabileceğimiz: ilmi kuvvet, şehvet kuvveti, gazap kuvvetidir.²⁵ Bu üç kuvvetten birincisi olan ilim kuvveti, yalnız insân ruhuna aittir. Diğer ikisi ise hayvanlarda da bulunmaktadır. Brahminlerin kitabında şu ifadeler yer alır: “Okyanusa sürekli akan ırmakların, onun suyunu etkilememesi gibi, elem ve haz gerçek âlimi/ârifi etkilemez. Şehvet ve öfkesini yenemeyen, onları yok edemeyen kimse böyle bir zirveye nasıl çıkabilir?”²⁶ Avam ve havas arasında bu bakımdan da fark olabilir.

İslam medeniyetinin güçlü ve yaygın bir yazılı geleneği vardır. Yukarıda bahsettiğimiz şekilde Hintlilerde yazılı gelenek yaygın olmamasından dolayı, Hint halkında teşbih daha yaygındır. Örneğin;

Hintlilerin havas sınıfından birisi Tanrı’yı tenzih etmek için: ‘Tanrı bir noktadır.’ demiş ve bedensel niteliklerin Tanrı’ya ait olmadığını ifade etmek istemiştir. Bunu işiten Hintli, onun Tanrı’yı bir nokta kadar küçük olduğunu kastettiğini zannetmiş ve o ifadenin anlamını kavrayamamıştır. Bununla da yetinmeyip Tanrı’yı daha da büyük olarak tanımlamak istemiş ve ‘Tanrı on iki parmak uzunluğunda on parmak genişliğindedir.’ demiş.²⁷

Bunun gibi başka örneklere de yer vermiştir. Bu sakıncalarından dolayı Hint kast sisteminde avam özellikle ilimle uğraşmaktan men edilmiştir.

Bîrûnî’nin dikkat çektiği şekilde, muhatabın anlayış farkını dikkate almadan yapılan tartışmaların doğru anlamaya engel oluşunu günümüzde de görebiliriz. Örneğin; Gazzâlî mantık bilmeyenle tartışmaktan kaçınarak muhatabını seçmiştir. Nitekim geçmişte bunun gibi birçok

²⁵ Ebû Dâvud, es-Sicistânî, *Sünen*, trc. Ahmet Necati Yeniçel, Hüseyin Kayapınar, (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2016), 99.

²⁶ Bhagavadgita, 2/70, trc. Sevdâ Çalışkan, (Ankara: İmge Yayınları, 2014), 31.

²⁷ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind: Bîrûnî’nin Gözüyle Hindistan*, 10.

âlim muhatabın anlayış seviyesine göre konuşmayı sanat kabul etmişlerdir. Kanaatimce muhatabın anlayış düzeyini dikkate almadan ağızdan çıkan her söz rastgele atılmış bir maganda kurşunu gibidir. Yukarıda bahsettiğimiz Hintlilerin Tanrı'ya dair tartışmalarında olduğu gibi böyle bir sözün, bir konu üzerinde tartışan taraflara ortak bir anlayış zemini sağlaması imkânsızdır.

Ötekini anlamada avam ve havas ayrımı yapılmalı derken modernitenin getirdiği tehlikeye düşüp avamın havassı tahakkümü altına almasını kastetmiyoruz. Yalnız aydınlar zümresinin değil, büyük halk kitlelerinin de anlayabileceği bir dil kullananların, halkta uyanışı sağlayabileceği yani halkın sorunlarına yine halkın diliyle çözüm üretebileceği anlaşılmalıdır. Çünkü onlara ulaşamayan fikirlerin ideal hedefe ulaşması çok zordur.²⁸ Unutulmamalıdır ki Bîrûnî, Yunan ve Hint coğrafyasının ortasında iki medeniyeti mezceden bir fikir ve bilim insanıdır. Bu yöntemdeki amaç muhatabı tahakküm altına almak değil, zihin dünyaları arasında doğru anlamaya dayalı sağlıklı iletişim kurmaktır.

Hint kast sisteminde din adamları, alt sınıfın ilimle ilgilenmesini istemezler. Nitekim İslam toplumunda ortaya çıkan bâtinî karakterli bazı aşırı gruplarda da benzer yaklaşımlar vardır. Yezîdilik²⁹, Dürzilik³⁰ gibi bazı bâtinî gruplar da kasten avama dinî inançların öğretmeyerek onlara sadece hikâye anlatagelmışlerdir. Zamanla bu durum aşırı uç gruplarla sınırlı kalmayıp tüm avama yayılmaya başlamıştır. Anlatılan hikâyeler ne kadar çok ağırlatıcı olursa o derece dikkat çekmektedir. İnsanları düşünmeye, 'akletmeye'³¹ yöneltmek yerine, kısa süreli ağlamalar ile geçici vicdan rahatlama seansları oluşturmuşlardır. Bunların avam ve havasın karşılıklı anlama eylemine bir katkısı yoktur. Ağlamadan başka bir şey öğretilmeyen halk yalnızca cahilliğe sürüklenir.

Modern, köleleştirici zihniyetin uydurduğu tek alana yoğunlaşarak

²⁸ Abdulkadir Macit, *Mehmed Âkif Ersoy*, (İstanbul: İlke Yay., 2017), 36.

²⁹ Metin Bozan, "Yezidilik", *İslam Mezhepleri Tarihi* içinde, ed. H. Onat, S. Kutlu (Ankara: Grafiker Yay., 2013), 476.

³⁰ Ahmet Bağlıoğlu, "Dürzilik", *İslam Mezhepleri Tarihi* içinde, ed. H. Onat, S. Kutlu (Ankara: Grafiker Yay., 2013), 293.

³¹ Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde insanların akıllarını kullanmalarına vurgu yapılmıştır. bk. Yunus, 10/16; Hud, 11/51; Yusuf, 12/109; en-Nahl, 16/12; en-Nahl, 16/67.

oluşturulan uzmanlık etiketinin çekiciliği, havasta anlama darlığına yol açmıştır. Dinî ilimleri, halk kitlelerine aktarırken onların düzeyini göz ardı edenler, bu aktarımı gereksiz görenler ya da günümüzün bilişim çağı olduğunu göz ardı edenler ile Bîrûnî, Farâbî, Kindî, İbn Rüşd, Gazzâlî gibi çağını ileriye taşıyanların arasında büyük farklar vardır. Bîrûnî bilimi ve bilimsel gelişmeyi hiçbir zaman dinden ayrı görmemiştir. Ancak bu yaklaşımla görüş açımızı genişleterek farklı perspektiflerden bakabilir ve bütünü göreceğimize konuma gelebiliriz.

Örneklere bakıldığında birbirinden çok farklı gibi görünen Hint ve İslam geleneğinin aslında birbirinden öğrenmesi gereken çok şey olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu kazanımları ancak, gelenekler arası ortak noktalara dikkat çekerek sağlayabiliriz.³² Yukarıdaki örneklere ek olarak başka bir kazanıma örnek vermek gerekirse; Bîrûnî'yi de içine alan hızlı yayılma döneminde Müslüman hukukçuların “Ehl-i Kitap” kavramını esnek bir şekilde kullanarak yeni karşılaşılan dinlere de uyarladıkları görülür. Bunun kayda değer örneklerinden biri de, dönemin Hanefî ve Mâlikî ulemasının, Hindularını Ehl-i Kitaptan kabul etmesidir. Bu ulemânın avamdaki çok Tanrılı inancın aslında havasta tevhîd inancı olduğunu, onların tarihî metinlerine giderek ispatlayan Bîrûnî'den de etkilendikleri kaynaklarda sabittir. İbn Hazm da, kendisinden önce Hindistan'a giden Bîrûnî ile aynı fikirdedir.³³

Bîrûnî'nin içinde bulunduğu İslâm'ın yayılma dönemindeki ötekine yaklaşım ile şuan ki durum arasında açık bir tezat olduğunu görülür. Hâlbuki Kur'ân-ı Kerîm farklı milletlerle bağ kurulmasına; “Ey insanlar! Biz sizi birbirinizle tanışmanız için kavimlere ve kabilelere ayırdık.” (el-Hucurât, 49/13) şeklinde açıkça işaret etmiştir. Ayetlerden anlaşılacağı üzere, toplumları içe kapalı hale dönüştürmek İslâm dininin dünya görüşüne de aykırıdır.

Aslında Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında, İslâm'ın bilime engel değil aksine teşvik edici olduğu görülür. Modern çağda dinin bilime engel olduğunu söyleyenler dinleri sadece yok etme veya işlevsiz hale getirme yoluna gitmektedirler. Bu en kolay ve indirgemeci bir yoldur. Eğer eski

³² Ataman, “İslam Düşüncesinde Öteki'ni Anlama: Bîrûnî Örneği”, 212.

³³ İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, (İstanbul: İnsan Yay., 2017), 48.

âlimlerimizin metotlarını takip ederek ötekini anlama konusunda insanları anlamaya dayalı bir üsluba geri dönersek, içe kapanık bir durumdan diğer toplumlarla sağlıklı iletişim kurabilen dışa açık bir toplum haline dönüşebiliriz.

Sonuç

Bîrûnî, havassın zirvede olan düşüncelerinin avama indiği süreçteki serüvenini örneklerle gözler önüne sermiştir. Kendisi ise bu iki tabakada ortak olan tarihe ve unsura işaret ederek aslında, dinler tarihinde ötekine karşı anlamayı esas alan bir çizgide yer aldığını bu yaklaşımıyla göstermektedir. Bunu yaparken de Batı düşüncesindeki fenomenolojik indirgemeci bir yaklaşım olan *epoche*'nin pratikte uygulanamaz olduğunu fark edilmesini sağlamış, bunun yerine ötekine yaklaşımda her aklı-selimin fitrî olarak kabul ettiği “ortak unsurlar”ı merkeze alarak ön yargılardan arınmanın daha etkili bir yöntem olacağını vurgulamıştır. Böylece mutlak olarak avamın veya havassın bazı inanış ve uygulamalarına bakarak bir harekete dair genel yargılar oluşturmanın yanlışlığını da, avam ve havas ayrımı gibi özgün bir metodla ortaya koymuştur. Nitekim bu ortak unsurları önyargıyla veya yanlış inançlarla örtmemiş olanların İslam’la tanıştıktan sonra Müslüman olmalarını engelleyecek bir durum yoktur. Diğer kültürlerle kurduğumuz sağlıklı ilişkiler bizi dışa açık bir toplum haline getirerek her alanda söz sahibi kılacaktır.

Risalet dönemi savaşlarını konu edinen çalışmalarda, genelde ya tek tek askerî hareketler ele alınarak tikel hadiselerin anlaşılması yoluna gidilmiş³⁴ ya da tikel örneklerden hareketle genel hükümlere ulaşma gayreti gösterilmiştir.³⁵ Makalemizde ise bu çeşitliliğe olumlu katkı sağlamak adına Risalet dönemi savaşlarına dair kaynakların bildirdiği sebepleri olabildiğince temel motiflere taşıyıp daha anlaşılır sonuçlar elde etmek hedeflenmiştir. Böylelikle bu savaşlarda ana sebep olarak gördüğümüz muhatap-sebeup ilişkisi bağlamında koruma ve korunma kaygısını ön plana çıkarmış olacağız. Tarih ilmi açısından yaklaştığımız

³⁴ Örn. krş. Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1991; Serdar Özdemir, *Hz. Peygamberin Seriyeleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001.

³⁵ Örn. krş. Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İsam Yayınları, İstanbul 2010; Cafer Acar, *Cahiliyede ve Risalet Döneminde Savaş Olgusu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

askerî vakaları; ortak özellikleri merkeze alıp daha önce yapılmış çalışmalarından da yararlanarak tasnif ettik. Sebepler üzerinden savaşları anlama çabasına ek olarak özellikle muhatap kitlesini de göz ardı etmeden yorumlar yapmaya çalıştık. Öyle görülüyor ki, belirli muhatap kitlesine yönelik askerî hareketler bağımsız değil, hatta savaşların ortaya çıkmasında muhataplar, kategorik olarak birbirinden etkilenmiştir.

İslam'ın doğduğu coğrafyanın merkezi Mekke idi. Şehrin yönetimi Kureyş kabilesindeydi.³⁶ Bu dönem Mekke'sinde hâkim zihniyet, şirk üzere inşa edilmişti. Davetin ilk muhatabı olan müşrikler, Medine döneminde yaşanan savaşların da en önemli tarafı idi.

Kaynakça

Alıcı, Mehmet. "Bir Dinler Tarihçisi Olarak Bîrûnî ve Tahkîk-u mâ li'l-Hind'de Tanrı Kavramına Yaklaşımı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003): 209-229.

Ataman, Kemal. "İslam Düşüncesinde Öteki'ni Anlama: Bîrûnî Örneği". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10, sy. 3 (Aralık 2013): 201-223.

Ahmet Bağlıoğlu. "Dürzilik". *İslam Mezhepleri Tarihi* içinde, ed. H. Onat, S. Kutlu, 269-294, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.

Birand, Kâmiran. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958.

Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed B. Ahmed. *Tahkîku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*. trc. Kıvameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Bozan, Metin. "Yezidilik". *İslam Mezhepleri Tarihi* içinde, ed. H. Onat, S. Kutlu, 455-477, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.

Blackburn, Simon. "Epoche". *The Oxford Dictionary of Philosophy*. 123. New York: Oxford University Press, 1996.

Kalın, İbrahim. *Ben, Öteki ve Ötesi: İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.

³⁶ Nebi Bozkurt, M. Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 555; Casim Avcı, "Kureyş", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 442.

Macit, Abdulkadir. *Mehmed Âkif Ersoy*. İstanbul: İlke Yayınları, 2017.

Platon. *Phaidon*. trc. Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Schimmel, Annemarie. *Doğudan Batıya*. trc. Ömer Enis Akbulut, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 2017.

Sicistânî, Ebû Dâvud. *Sünen*. trc. Ahmet Necati Yeniçel, Hüseyin Kayapınar, İstanbul: Şamil Yayınevi, 2016.

Tümer, Günay. *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

